

Jeszenszky Géza

1956 ÉS A RENDSZERVÁLTOZÁS

Ellenzékek találkozása

Litván György emlékének

„[...] az ötvenhatot átélt emberek tudatában vagy esetleg csak tudatuk mélyén nem hunyt ki a forradalom emléke [...]”¹

Winston Churchill az 1940-es angliai csatát a brit történelem „legremekebb órája”-nak (*finest hour*) nevezte. Magyarország újkori történelmében három esemény is igényt tarthat hasonló minősítésre: az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, az 1956-os forradalom és 1989, a rendszerváltozás. Mindhárom megelőzte egy-egy (nagyon eltérő hosszúságú) reformidőszak, annak előkészítő, mozgósító szerepe nélkül nem lett volna március 15-e és szabadságharc, október 23-án nem robbant volna ki forradalom, és húsz éve nem lett volna rendszerváltozás. Az első kettő a külső beavatkozás miatt vereséget szenvedett, de a kedvezőbbre forduló külpolitikai helyzetet kihasználó belső erők idővel győzelemre vitték. A harmadik fordulat sikeres volt, annak kihasználásával ugyan már kevésbé lehetünk elégedettek, de egy olyan pályát nyitott meg az ország előtt, amelyen – Kossuth szavaival – „a jövőnek mestere” lehet.

Az 1865-ben megválasztott és a kiegyezést tető alá hozó országgyűlés többsége aktív szerepet játszott az 1840-es években. 1956-nak nemcsak Nagy Imre „új kurzus”-a és a Petőfi Kör volt az előkészítője, de az 1945–48-as koalíciós időszak is, hiszen a politikai szerepet vállalók jelentős része az 1947/48-ban szétvert pártok tagjaiból került ki, a társadalom egésze pedig még jól emlékezett a kommunista diktatúra előtti időkre, az annak megakadályozását célzó küzdelmekre. Természetes volt, hogy azonnal feléledtek az akkori politikai pártok, s hogy Nagy Imre október 30-i kormánya az egykori négy koalíciós partnerre épült.

Az '56-os forradalom győzelmének is tekinthető 1989-es rendszerváltozást a 33 évvel korábbi főszereplők többsége nem érte meg, de az újjáéledt politikai életben sok '56-os mellett néhány 1945–47-es is szerephez jutott. A politikába bekapcsolódók többségének meghatározó élménye volt az 1956-os forradalom, a fiatalabbak számára pedig a megvilágosodást, a kommunista rendszerből történt végső kiábrándulást a forradalom és a megtorlás részleteinek megismerése hozta meg. 1989 „csatakiáltása” 1956 volt, annak céljait akarta sikerre vinni. Minek és kiknek köszönhető, hogy a Kádár-korszakot '56-tal kapcsolatban végig jellemző hazug beállítás, az ezzel ellentétes nézetekkel szembeni teljes elutasítás és az ebből eredő emlékezetkiesés ellenére a rendszerváltozás

¹ LITVÁN György: *1956 emlékének szerepe a rendszerváltásban*, Beszélő 2007/1.

előkészítésében, majd annak retorikájában, végül a végrehajtásban annyira meghatározó szerepet vitt a forradalom emléke?

Elterjedt nézet, hogy a forradalmat követő megtorlás, a jó három évtizedet végigkísérő félelem légköre és a médián keresztül mind eredményesebb agymosás eredményeként 1956 szinte teljesen kiesett a nemzet emlékezetéből. Az érvényesülés, a karrier érdekében valóban sokan elfojtották magukban a forradalom puszta emlékét is, és ez elősegítette, hogy a felnövő generációk semmilyen vagy torzított képet alakítsanak ki magukban a történekről.² Ez ellen a *kollektív amnézia* ellen lépett fel az 1970-es évektől az itthon ellenzéknek, szamizdatosnak, külföldön disszidensnek, demokratikus ellenzéknek nevezett csoport, akik a „második nyilvánosság” fórumain célul tűzték ki a forradalom hiteles bemutatását. Semmi sem áll tőlem távolabb, mint kétségbe vonni vagy kisebbiteni e csoport és egyes tagjai érdemeit, jelentőségét a forradalom emlékének fellevenítésében. Történetírásunk és nyomában a közgondolkodás azonban elsiklott afölött, hogy számos családban és baráti körben mennyire erősen élt ama tizenhárom nap emléke, s hogy milyen sokan nem váltak Kádár János lelkes hívévé. További kutatások révén még feltárható a fenti véleményemet bizonyító csekély, de létező anyag. Komolyan mellette szóló érv azonban az a tény, hogy a rendszerváltozás kezdetén, 1988 őszén hirtelenül és váratlanul megjelentek az ellenzéki tömegek, a meg- illetve újjáalakuló pártok gyorsan megerősödtek, s a kommunista rendszert egyértelműen tagadó pártok végül az 1990-es szabad választásokon hatalmas arányú győzelmet arattak – rácáfolva a nyugati sajtóban 1985-ben szinte egyeduralkodó felfogásra, miszerint Kádár egy szabad választáson is meggyőző fölényrel nyert volna. A semmiből hirtelen naggyá vált ellenzék „népi” hátterű, illetve konzervatív vagy kereszténydemokrata, a sajtó által adott jelző szerint „nemzeti” illetve „jobboldali” szárnyának vezető, irányító gárdája és elsődleges bázisa 1956-ban kóstolt bele a közéletbe, és akkori emlékei nagyban motiválták, hogy fiatalkori eszményei megvalósításért most, amikor erre esélyt látott, harcba szálljon. Ez magyarázza a Magyar Demokrata Fórumhoz első éve alatt csatlakozók nagy számát, és a párt átütő sikereit az 1989 nyarán kikényszerített képviselői pótválasztásokon.

Az '56-ot követő könyörtelen megtorlás és megfélemlítés ellenére a társadalom széles köreiben megmaradt egy belső, érzelmi szembenállás és erős ellenszenv Kádár és növekvő számú támogatója iránt. Ezt én csendes vagy lappangó ellenzéknek nevezem. Megvan ennek a hagyománya történelmünkben, például a Bach-korszakot végig kísérő „passzív rezisztencia”. De akkor a résztvevők és támogatók jó része számára ott volt a biztos háttér, a föld, a családi vagyon, tudtak „tűrni” és várni. 1956 után a rezisztencia sokkal korlátozottabb keretek közé kényszerült. A lappangó ellenzék ellenállása elsősorban abban merült ki, hogy hallgatta a nyugati rádióadásokat, családi körben, baráti társasá-

² GYÖRGY Péter: *Néma hagyomány – Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956 1989-ben (A régmúlttól az örökségig)*, Magvető, Budapest, 2000 szerint a forradalom „példátlan amnézia sorsára jutott”. Ezt vitatta GYÁNI Gábor: *1956 elfelejtésének régi-új mítosza*, Élet és Irodalom 2001. február 9., 8. Litván György rámutatott, hogy „felejtés helyett sokkal inkább elfojtásról beszélhetünk, [...] a Kádár-korszakban éppen az irodalom és a filmgyártás bizonyította a legszembetűnőbben, hogy a felszín alatt kiolthatatlanul ott parázslik 1956 feldolgozatlan, letaposott emléke” (LITVÁN György: *Az elnémult hagyomány*, Élet és Irodalom 2001. április 13.). Vö. K. Horváth Zsolt hozzászólásával, amely György álláspontját árnyaltabbnak látja.

gokban „szidta a rendszert”, és terjesztette a sok politikai viccet. A Kádár-rendszerrel szembeni ellenérzések új erőre keltek az 1968-as „prágai tavasz” elfojtása után. Az MSZMP-tagok között is megjelenő tiltakozók köréből nőtt ki – nagyban ösztönözve a „ke-ményvonalas” irányzat Moszkvából vezérelt 1972-es felülkerekedésétől – az aláírásokban, majd illegális kiadványokban jelentkező nyílt ellenzék. Ezt rokonszenvenvel figyelte, olvasta, szamizdatjaik vásárlásával támogatta az említett lappangó ellenzék. A lappangás elsődleges oka egzisztenciális volt. Vagyonnal és politikai támogatókkal nem rendelkező, szerény ha-vi fizetésből élő családos emberek nem kívánták kockáztatni megélhetésüket, nem tudták vállalni a szinte bizonyos állásvesztést azért a dicsőségért, hogy nevük megjelenik a „második nyilvánosság”-ban és – esetleg – a nyugati sajtóban.³

A Helsinki Záróokmány, az utókonferenciák rendszere, a Charta '77, majd az emberi jogok védelmében kibontakozó nemzetközi kampány, nem utolsósorban pedig a lengyel Szolidaritás példája tovább erősítette az ellenzéki hangokat. A '80-as években a szocialistának nevezett szovjet blokk gazdasági válsága, az afganisztáni fiaskó, valamint a belső reformkísérletek nyomán Magyarországon a szamizdatos ellenzék mellett megszólalt – óvatosabb hangon, elsősorban folyóiratokban, mint a Tiszatáj és az akkori Mozgó Világ – a korábbi lappangó ellenzék mind több tagja, elsősorban írók és költők, s ígéretes szövetség volt kibontakozóban a két ellenzéki csoport között. Miközben 1987-ben ez a szövetség (feltehetőleg beépített ügynökök által is szítva) megrendült, az állampárton belül is megindult az erjedés, kialakult a „reformkommunisták” kezdetben kicsiny csoportja. *A fennálló hatalmi rendszert három oldalról bíráló mozgalom közös nevezője 1956, az események átértékelése volt, célja pedig az 1956-os követelések felelevenítésével a többpárti demokrácia megteremtése.* A továbbiakban a lappangó, eddig alig észlelt ellenzék létének néhány megnyilvánulását mutatom be, s kapcsolatait az egyre nyíltabban fellépő szamizdatosokkal.

Egy másik urbánus generáció

Sosem szerettem a „népi” és az „urbánus” kategorizálást, már csak azért sem, mivel pontatlan. Ahogy Konrád György éppen Lakiteleken felvetette: miért urbánus ő, a Debrecenben született és falusi környezetben, Berettyóújfalun nevelkedett, református gimnáziumba járt író? A 20. században városlakóvá, „urbánussá” vált a régi köznemesség döntő többsége, miközben a hirtelen felduzzadt városi lakosság falusi, „népi” gyökerekkel rendelkezett. Az 1945 után Budapesten felnövő generáció – tanúsíthatom – társadalmi és való-lási háttérétől függetlenül a városi közeget érezte magáénak, de semmilyen tekintetben nem állt szemben a vidékiekkel, nem nézte le a faluról jötteket, és értetlenül fogadott minden – nyílt vagy kódolt formában jelentkező – zsidó–nem–zsidó szembeállítást. Szá-

³ Joggal állapította meg Heller Ágnes 1973-as állásvesztésük kapcsán: „A Nyugat érdeklődése csak addig élénk és szolidáris, amíg újsághíreket szolgáltatunk. Imádtak bennünket mint magyar ellenzékieket, s még jobban szerettek volna, ha magyar börtönökben hűsölünk, de egy nyugatnémet egyetemi katedrát már nem keverték bele a pakliba.” HELLER Ágnes: *Bicikliző majom*. Kőbányai János interjúregénye, Múlt és Jövő, Budapest, 2004, 362.

munkra a kommunizmus és a kommunisták jelentettek súlyos problémát, őket tekintettük „rossz magyarnak”, egy idegen hatalom ügynökeinek, már 1956 előtt is.

Szüleinkhez képest, akik átélték és megszenvedték a két világháborút és a történelmi haza megsemmisülésének minden következményét, a gazdasági világválságot, a náci valamint a kommunista diktatúrát, mi, az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején születettek mégis szerencsés nemzedéknek mondhatjuk magunkat. Túléltük az ostromot, Rákosi diktatúráját ugyan már megtapasztaltuk, de gyermekek számára a nélkülözés és a félelem légköre sokkal könnyebben elviselhető. Viszont kamaszok voltunk az 1956-os forradalom idején, s aligha van közöttünk olyan, akinek azok a napok ne véssődtek volna be kitörülhetetlenül a tudatába. Tipikusnak tekinthető, hogyan éltük meg a forradalom, majd az azt követő és bennünket is komolyan érintő megtorlások időszakát iskolámban, a Toldyban.⁴ Az viszont osztályom óriási szerencséje volt, hogy 1957 tavaszán Antall József lett a történelemtanárunk, majd osztályfőnökünk is. Tanárként nem „izgatott” ő a szó büntetőjogi értelmében, de pusztán tények említésével, ironikus megjegyzésekkel megerősítette a kommunista rendszert elutasító gondolkodásunkat. Órái a letartóztatások, majd a Nagy Imre-per időszakában a szellemi ellenállás megnyilvánulásai voltak. Nekünk sosem mondott olyant, hogy „alá kell merülni”, hogy „ki kell bekkelni” a nehéz időket,⁵ de így is meg lehetett fogalmazni a túlélés stratégiáját. Antall szavaival és személyes példájával a megalkuvástól óvta diákjait. Azt magyarázta, hogy nem szabad félni, csak most óvatosabbnak kell lenni, oktalan és gyermeketeg hősködéssel nem szabad fejvel menni a falnak. Mint 1849 után, túl kell élni az önkényuralmat, és fel kell készülni arra az időre, amikor ismét lesz értelme, lesz esélye a bátor cselekvésnek. Ha nem is ennyire tudatosan, de az '50-es évek végén érettségizettek sokféle hasonló módon gondolkoztak. Ha később be is léptek a KISZ-be, esetleg az MSZMP-be, ezt vagy természetes karriervágyból tették, vagy magukat is meggyőzve, hogy most belülről kell küzdeni a rendszer megjavításáért.

Kétségtelen, hogy nem Antall és a budai gimnazisták voltak jellemzőek az ország többségének 1957 utáni viselkedésére. Aki „ugrált”, az könnyen a börtönben találhatta magát, jobb esetben kirúgták a munkahelyéről. Ez az 1956 előtti párttagokra is vonatkozott, ha nem fogadták el az októberi események hivatalos értékelését.⁶ A perek és az erőszakszervezetek mellett a spiclik és a lehallgató berendezések meg a levélcenzúra is hozzájárult a társadalom elhallgattatásához. Sok szülő pedig azért nem beszélt otthon a politikáról, '56-ról, nehogy gyermekének megnehezítse a dolgát az iskolában. Az emberek azonban – sok párttag is – csak hallgatták a nyugati rádiókat, és élvezték, terjesz-

⁴ Erről írt beszámolómat lásd BUZINKAY Géza: *Iskola a lovagvárban. A budai Toldy Ferenc Gimnázium 150 éve*, Toldy Ferenc Gimnázium, Budapest, 2005, 176–180.

⁵ Sajnos eldönthetetlen a vita, hogy ezekkel a szavakkal fogalmazta-e meg Antall egyetemi barátja, Fehér Ferenc előtt a Kádár-rendszerrel szembeni életfelfogását, vagy másként (vö. HELLER, *I. m.*, 451). A „kibekkelni” kifejezés valóban nem illett Antallhoz, nem azért, mert „póriás”, ahogy Heller véli, hiszen a falun nevelkedett Antalltól egyáltalán nem állt távol a népnyelv, hanem mert a külvárosi jassz-kifejezéseket valóban nem használta.

⁶ Ez történt „az 56-ból nem engedő” (akkor még marxista) filozófus Heller Ágnessal és (akkor még) be nem hódoló férjével, Hermann Istvánnal, valamint számos bölcsészkarri oktatóval is 1958 első felében. Lásd *Uo.*, 171–173.

tették a rendszerellenes vicceket. Az „ellenforradalom” kifejezést szinte mindenki kerülte, kezdetben sokan használták az OSE („az októberi sajnálatos események”) körülírást, a nép pedig csak forradalomként emlegette '56-ot. Több budapesti középiskolában az 1956-ot átélt diákok sokáig bojkottálták a KISZ-t.⁷

Perek a 10. évfordulón

Volt azonban komolyabb ellenállás is, ám az 1961 utáni politikai perek még kevésbé vannak feldolgozva.⁸ Aligha volt egyedülálló eset az a „fegyveres összeesküvés”, amelyre a Somlóvidéken került sor a '60-as évek első felében. Szőlősgazdák és néhány Devecser járási székhelyen tanító tanár (ahol bizonyára sokan emlékeztek még Szamuely Tibor 1919-es vérengzésére) a prэшázakban borozgatva minden október 23-án megemlékeztek a forradalomról. Vaczkó László és barátai „Októberi Front”-nak nevezték ártalmatlan szervezetüket, és arról ábrándoztak, hogy a nemzetközi fejlemények rövidesen véget vetnek a kommunizmusnak. Írott programjukban egy szociálisan igazságos „szabad, független, demokratikus és semleges Magyarország” létrejöttét jelölték meg célként, a forradalom tizedik évfordulójára pedig játéknymdán készített és postai úton terjesztett röplapokon hívták fel a figyelmet. 1966 elején a rendőrség megtalálta a „tetteseket”, a veszprémi bíróság pedig sok évi börtönnel sújtotta az „összeesküvőket”.⁹ Ennél az ügynél is kínosabban érintette a Pap János mindenható megyei első titkárról csak „János pap országá”-nak nevezett megyét néhány Ajkán dolgozó bányász tette. Ugyancsak 1966-ban – Vaczkóéktól függetlenül – egy új forradalom kirobbanásában reménykedtek, és biztatásként a budapesti és a szombathelyi Lenin-szobor felrobbantását tervezték. Főpróbaként a bányából kihozott paxittal Városlőd határában felrobbantották a vasúti sínt, és egy tehervonat ki is siklott. Hamar megtalálták a tetteseket, a társaság vezetőjét, Hamusics János vájárt felakasztották, társai súlyos börtönbüntetést kaptak.¹⁰ A forradalom 10. évfordulóján 991 személy ellen emeltek vádat államellenes cselekmény címén, ebből hatot minősítettek fegyveres szervezkedésnek, egy-egy elrejtett (általában hasznavehetetlen) régi pisztoly alapján. (1965-ben 594, 1967-ben 529 eljárás indult állambiztonsági ügyben.¹¹) Ezek a perek nem támasztják alá, hogy az ország kényelemből, megalkuvásból „elfelejtette” '56-ot. Igaz, hogy az „összeesküvők” csak néhány embert tudtak megnyerni szervezkedésüknek, de a diktatúrában a szervezkedők

⁷ Így volt ez a Toldy mellett a Rákóczi, a Petőfi és a József Attila Gimnáziumban, ahogy oda járó barátaim és rokonaim mesélték. De feleségem általános iskolájában, a Váci utcában a gyerekek még úttörők sem akartak lenni, végül az iskola vezetése bejelentette, hogy mindenki úttörő.

⁸ Kivétel KAHLER Frigyes: *Joghalál Magyarországon, 1945–1989*, Zrínyi, Budapest, 1993; ZINNER Tibor: *XX. századi politikai perek*, Rejtjel, Budapest, 1999; UÓ.: *A kádári megtorlás rendszere*, Hamvas Intézet, Budapest, 2001.

⁹ A szervezkedés vezetője megírta az ügy történetét, lásd VACZKÓ László: *Virrasztótűz. Egy ellenálló mozgalom története*, Kortárs, Budapest, 2002.

¹⁰ Lásd KAHLER Frigyes: *1956 szellemének megtorlása tíz év után. Vaczkó László és Hamusics János ügye*, Aetas 2006/1., 38–56.

¹¹ CSEH Gergő Bendegúz: *Állambiztonsági helyzetjelentés az 1956-os forradalom tizedik évfordulóján = Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve, 2000–2001*, Budapest, 2002, 279–301.

számának növelésével exponenciálisan nő a lebukás veszélye. És az is sokat mond, hogy a fenti szervezkedésekben való részvételt visszautasítók ezt csak félelemből tették, de nem siettek feljelenteni az ügyet.

Enyhülés és tiltakozás

Senki sem vonja kétségbe, hogy az „aki nincs ellenünk, az velünk van” jelszó, az 1963-as (nem teljeskörű) amnesztia, a származási kategorizálás megszüntetése, döntő mértékben pedig az életszínvonal javulása, a külföldre utazás megkönnyítése, a nagyobb szellemi szabadság jelentősen csökkentette a Kádár és rendszere iránti ellenszenvet. Az enyhülésnek azonban törvényszerű velejárója volt a különféle tiltakozási formák felerősödése. Az értelmiség jelentős hányada ugyan megkötötte a maga kompromisszumát a rendszerrel, egészen a párttagságig elmenve, viszont igen sokan – jobbára a régi középosztályból származók – éppen ezt a lépést utasították vissza, s ez maga is a szembenállás jele volt.¹² Szakmai karriert már az egykori '56-osok, még a börtönviselt értelmiségiek is befuthattak, csakúgy mint a Rákosi-korszakban kitelepítettek gyermekei, de az ilyenek szinte sosem adták fel elvi oppozíciójukat. Figyelemreméltó az is, hogy a műszaki értelmiségből milyen kevesen vállaltak aktív politikai szerepet. Azt mindenki tudomásul vette, hogy a vezetői posztokhoz párttagság kell, de a magasabb fizetés ellenére ezt az árat sokan nem vállalták, inkább lemondtak a karrier csúcsairól. (A besúgás vállalása más kategória, itt a kényszer, a zsarolás szerepe erősebb volt, de a pusztá karrierizmus is elvezethetett ide. A besúgók neve és száma lassan ismertté válik, de legalább ennyire fontos azoknak a magas száma, akik visszautasították a beszerzési kísérleteket – noha erről pontos adat feltehetőleg soha nem fog rendelkezésre állni.) A gazdasági mechanizmus reformjától sokan sokat vártak,¹³ de a reményeket alaposan lehűtötte a „prágai tavasz” elfojtása. Ez azonban nem a félelem, hanem az ellenszenv erősödését vonta maga után, ami elsősorban a munkahelyi beszélgetésekben nyilvánult meg.¹⁴ Fontos jele

¹² Jellegetes egy neves építész barátom – '56-ban nemzetőr, majd Gimesék letartóztatásáig az Október Huszonharmadika terjesztője – visszatekintése hozzám írt magánlevelében: „Elvégezhettem az egyetemet, dolgozhattam. Lehet, hogy önáltatás volt, de sohasem mondtam ki az »ellenforradalom« szót és nem léptem be a pártba. A forradalom hihetelen szépsége, méltósága tartást adott sokunknak, emlékéét gyémántként őriztük magunkban.”

¹³ Lásd VERES András: *Kis magyar értelmiségtörténet*, SzocHáló – Társadalomtudomány Online, www.szochalo.hu/hireink/article/102035/1333.

¹⁴ A múzeumok, könyvtárak, levéltárak akkoriban tele voltak származásuk, politikai felfogásuk miatt az egyetemekről kített, száműzött tudósokkal, akik nem nagyon titkolták „reakciós” nézeteiket. A prágai bevonulás másnapján léptem be új munkahelyemre, az Országos Széchényi Könyvtárba. Új kollégáim, a „Lordok Háza”-nak nevezett Szakozó Osztály munkatársai engem, az ismeretlent azzal fogadtak, hogy mit szölok ehhez a felháborító lépéshez, s hogy ennek Magyarország is résztvevője. Az egyetem, majd két évi iskolai tanítás fojtott légköre után nagy élmény volt az akkori OSZK szabad szelleme, ami Sebestyén Géza helyettes főigazgató mellett olyan kitűnő tudósoknak és könyvtárosoknak volt köszönhető, mint Berlász Jenő, V. Windisch Éva, Kemény G. Gábor, Tőkés Lászlóné, Schneller Károly, Kiszely Olivér, Pethes Iván és mások. Mi, az akkor oda került fiatalok (köztük Jeremiás Éva és Karsay Orsolya) tovább erősítettük ott a rendszerkritikus hangulatot, amit Keresztury Dezső szemináriumai is bátorítottak.

volt a rendszerrel szembeni nyílt ellenérzésnek, hogy 1971. március 15-én a főként fiatalokból álló tömeg a Múzeumkertben, majd Petőfi szobránál a Himnusz újabb eléneklésével mutatta ki elégedetlenségét – nem csak a hivatalos ünnepséggel szemben. Ez kiváltotta a hatóságok ijedségét és haragját, a spontán megemlékezés szétverését. Az ilyen „összecsapások” a következő években rendszeressé váltak, egészen a rendszerváltozásig tartottak. Litván György ezeket a középiskolásokhoz köti,¹⁵ én azt tapasztaltam, hogy noha a fiatalság oroszlánrészt vállalt e tüntetésekből, azokon minden korosztály jelen volt. Talán csak a letartóztatások irányultak inkább a fiatalokra, elrettentő célzattal.

Az antiszemita felhangokkal is kísért 1972-es belpolitikai félfordulatot követő ideológiai alapú állásvesztések már nyilvánosságot kaptak, felgyorsították a marxizmusban korábban hívők kiábrándulását, és az első nyílt ellenzék megjelenéséhez vezettek. Ehhez a fejleményhez az is hozzájárult, hogy a Szovjetunióval ellentétben Magyarországon nem került sor olyan keményebb elnyomó lépésekre, mint bebörtönzés, elmeegógyintézetbe zárás, a kivándorlásra kényszerítés pedig (ami valamivel későbbi retorzió volt) nem volt igazán elrettentő hatású. A demokratikus ellenzéknek nevezett csoport történetének alapvetése¹⁶ és további irodalma csak a szamizdatokat és azok szerzőit, illetve szervezett megnyilvánulásait veszi számításba. Jól nyomon követhető, ahogy ez a kör, amelynek nagy része 1956-ban még gyermek volt, és a szimpátia mellett – családi háttere okán – némi fenntartással gondolt 56-ra,¹⁷ az „ifjú Marx” felfedezésétől fokozatosan eljutott a „burzsoá demokrácia” és 1956 elfogadásáig. Ebben a Helsinki Záróokmány „harmadik kosará”-nak, az emberi jogokért kibontakozó világméretű küzdelemnek, közelebről pedig a csehszlovákiai Charta '77 példájának nagy szerepe volt.¹⁸ Ami viszont különleges volt ebben a folyamatban, azt a párizsi aktív magyar emigráns Kende Péter fogalmazta meg, amikor 1979-ben Kolozsvárott találkozott a két vezető szamizdat-szerzővel, Bence Györggyel és Kis Jánossal: „Én azt próbáltam elmagyarázni nekik, hogy egy magyarországi szellemi ellenzék csak '56-tól indulhat el.”¹⁹

Az 1970-es éveknek valóban jellemzője volt a „gulyáskommunizmus”, az anyagi gyarapodás lehetőségeinek kihasználása, a „kicsi”-vel szemben a „kocsi” választása, de „a legvidámabb barakk” kifejezésben benne volt annak a tudata, hogy a puhább diktatúra azért csak diktatúra. A párt- és a tanácsi apparátuson, valamint az értelmiségnek a rendszert lihegve kiszolgáló kisebbségén kívül – az ingyen vagy erősen kedvezményes áron lakáshoz jutókat leszámítva – mindenki a cinizmus, a félelem és az utálat keverékével tekintett a rendszerre. Miért nem csatlakoztak többen a nyílt ellenzékhez? Döntően – mint családos emberek – egzisztenciális megfontolásokból, látva, hogyan veszítik el állásukat a bírálatot nyilvánosan megfogalmazó értelmiségiek. A kommunizmusban

¹⁵ „[...] az 1970-es években a középiskolások sorozatos március 15-i megmozdulásai – a Himnusz-énekléssel, a spontán felvonulásokkal – ötvenhat emlékét idézték fel nemcsak a hatalom képviselőiben (akik rettegésüket eláruló brutalitással fojtották el ezeket a diákmegmozdulásokat), hanem a forradalmat még el nem felejtő »felnőttekben« is.” LITVÁN: *1956 emlékének szerepe...*

¹⁶ Vö. CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*, I–III., T-Twins, Budapest, 1995.

¹⁷ Lásd KÓSZEG Ferenc: *1956: a magunk képére formált forradalom*, Beszélő 1997/7.

¹⁸ CSIZMADIA Ervin: *A szamizdat szubkultúrája*, Budapesti Negyed 22. (1998/4.).

¹⁹ KÓSZEG: *I. m.*; Kende szavairól lásd CSIZMADIA: *A magyar demokratikus ellenzék...*, 46.

senkinek sem volt vagyona, amiből megélhetett volna, mindenkinek a munkahelyén keresett „havi fix”-ből kellett kijönnie, amihez csak az utolsó években jött a másodállás, a különmunka lehetősége. Az nem volt valószínű, hogy Rajk László fiát bebörtönzik, néhány szamizdatos alkalmi írásokból, fordításokból fenn tudta tartani magát, az értelmiség egésze azonban nemhogy nem gyakorolt „osztályuralmat”, ahogy Konrád és Szelényi állította, hanem teljességgel kiszolgáltatott helyzetben volt. Azért tudott mégis megélni, boldogulni, szakmai karriert csinálni, mert a '70-es években szíve mélyén itt már szinte senki sem hitt a kommunizmusban.²⁰ Viszont annak belátható időn belüli összeomlásában senki sem bízott, s ez nagyban hozzájárult a rendszer felszíni stabilitásához, amit a külföldi megfigyelők gyakran Kádár elfogadásaként értelmeztek.

A „fellazítás” és '56

A Kádár-korszak második felének korlátozott „liberalizmusa” nem terjedt ki a szellemi életre; ahogy a figyelmeztetés szólt, „az ideológiában nincs békés együttélés”. Az informális cenzúra, a publikálási korlátok és a könyvtárakban „zárolt”, olvasási tilalom alá eső kiadványok ellenére az érdeklődő értelmiség – egykori tanúk és az eltitkolt igazságra kíváncsi fiatalabbak – Czesław Miłosz szavaival a „rabul ejtett értelem” béklyóit feszegetve egyre többet tudott meg a forradalomról a külföldön megjelent könyvek és a magyar emigráció jóvoltából. Postai úton ezekben az években brit és amerikai kiadóktól és alapítványoktól is sokan kaptunk angol nyelvű tudományos munkákat. Ennek az akciónak a politikai vonatkozásait csak sejtettük, mindenesetre nagy örömmel fogadtuk, olvastuk és kölcsönöztük ezeket a politikailag nem kényes munkákat is.²¹ Hiba volna lebecsülni az „ideológiai fellazítás” ezen közvetett eszközeit, de még fontosabbak voltak a magyar emigráció kiadványai és az ezek terjesztését biztosító helyek. Londonban a Szent Pál katedrális mellett egy kis könyvesbolt volt a fő forrás, de a többi frekventált nyugat-európai fővárosban is meg lehetett találni a megfelelő könyvesboltot, esetleg személyt. 1956 és a 20. század más drámái mellett az aktuális politikai kérdésekkel foglalkozó írások izgatták elsősorban a Nyugatra nagyobb számban utazni tudó, az otthon tiltott információra éhes, főként lengyel és magyar állampolgárokat. A kapott újságokat, folyóiratokat gyakran még külföldön tudtuk – és volt célszerű – kiolvasni, a könyvek tartalmáról legrosszabb esetben a magyar határon kellett vitatkozni. Elismerem, hogy csak egy viszonylag szűk réteget tudott elérni ez a fajta intellektuális blokádtörés, de meggyőződésem, hogy a Nyugaton számos forrásból kapott információk eredményesen ellensúlyozták az '56-tal kapcsolatos itthoni hazug propagandát, miközben elősegítették az ellenzéki szellemű gondolkodást.

²⁰ Antall bécsi orvostörténész barátja, Erna Lesky professzor akkoriban mondogatta, hogy azért szeret Magyarországra jönni, mert itt olyan kevés a kommunista.

²¹ Vö. John P. C. MATTHEWS: *The West's Secret Marshall Plan for the Mind*, *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 16. (2003), 409–427. Magyarul: *A Nyugat titkos szellemi Marshall-terve*, *Magyar Szemle* 2007. december – 2008. február.

Bibó István hatása

Litván Györgynek 1956 és a rendszerváltozás kapcsolatáról – sajnos már posztumusz – megjelent tanulmánya felidézi, hogy az 1978-ban Szalai Pál lakásán indult ún. hétfői szabadegyetem és a Kende Péter által Párizsban indított Magyar Füzetek kiemelt témája volt az '56-os forradalom. Viszonylag jól ismert az is, hogy Bibó István személyisége, '56-os szerepe és egész életműve milyen jelentős befolyást gyakorolt a rendszerrel szembenálló illetve szembeforduló emberekre. Életének utolsó éveiben a hazai szellemi életben megindult egy rendkívül örvendetes oldódás két meghatározó szellemi hagyomány és újabb képviselőik, folytatóik között. Teret nyert a felismerés, hogy mennyire értelmetlen és helytelen szembeállítani a nyugatosodást, a progressziót a hazafisággal, a nemzeti érzéssel, a „magyar gondolat”-ot a „szabad gondolat”-tal. A kettőnek a reformkorig visszamenő és a századelőn Jászi Oszkár által aktualizált, kívánatos összhangjára nemcsak Litván György nagy hatású tanulmánya hívta fel a figyelmet,²² ez lett a nem opportunistá értelmiség közös nevezője. 1956 is ezen a talajon állt, s ez hozta össze Bibó 1979. május 21-i temetésén a sok száz nyilvánosan gyászolót. Ez „volt az első nagy, spontán, nyilvános demonstráció '56 szelleme mellett. [...] a tömeg – amelyben a titkosrendőrség hallgatózó és buzgón fényképező megbízottai is jelen voltak – messze nemcsak családtagokból és barátokból, személyes tisztelőkből állt, hanem sok olyan emberről, akik éppen '56 mellett akartak demonstrálni Bibó István temetésén való részvételükkel”.²³ Az Illyés Gyula méltó és cizellált gyászbeszéde után a tömeg számára váratlanul megszólaló Kenedi János az 1956 és az 1945–48 közötti szerves kapcsolat kifejtésével egy jövődó kommunizmusellenes koalíció alapjait fektette le, összhangban az azal, hogy a gyászolók között egykori parasztpártiak és '56-os börtönviseltek mellett ott volt a tíz évvel későbbi MDF és SZDSZ számos prominens személyisége, köztük Antall József, Csoóri Sándor, jómagam, valamint Kis János, Bence György, Szabó Miklós és a Történettudományi Intézet közel fele, élén Litván Györggyel.²⁴

Újabb állomása volt e formálódó ellenzéki összefogásnak az egy évvel később kéziratban megjelent és terjesztett *Bibó Emlékkönyv* és annak 75 szerzője.²⁵ Miért volt Bibó személye illetve emléke alkalmas arra, hogy összegyűjtse mindazokat, akik készek voltak tevékenyen fellépni a „puha” diktatúra ellen, tesztelve annak tűréshatárát? Mert szellemi hagyatéka, gyakorlati politikai tevékenysége és morális példája mellett kapcsolati háttére egyedülállóan predestinálta e szerepre. Erdélyi és alföldi köznemesi gyökerei, a Ravasz püspök leányával kötött házassággal is megerősített hívő kálvinizmusa, az üldözött zsidók mentését a zsidókérdésről írott tanulmányával tetéző kiállása, kispap és parasztpárti baráti köre, 1956-ban, majd a börtönben tanúsított bátorsága és emberiesége igen széles körben váltott ki tiszteletet, s mindez olyan értékeket képviselt, melyek-

²² LITVÁN György: „Magyar gondolat – szabad gondolat”. *Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon*, Magvető, Budapest, 1978.

²³ LITVÁN: *1956 emlékének szerepe...*

²⁴ Személyes emlékeimet egészítette ki Varga János („Jajó”) barátom 2007. május 9-i elektronikus levele.

²⁵ Nyomtatásban csak a rendszerváltozás után jelent meg: *Bibó-émlékkönyv, Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem*, Budapest–Bern, 1991.

kel a tisztességes és jószándékú emberek csak azonosulni tudtak. Az *Emlékkönyv* szerzői között ennek megfelelően ott voltak régi parasztpárti barátok, börtönt szenvedett '56-osok, a marxizusból kiábrándult vagy azt mindig is elutasító zsidó és nem zsidó származású városi értelmiségiek, tekintélyes történészek és más társadalomtudósok, a szociális és/vagy a keresztény eszmékre fogékony gondolkodók.²⁶ Külön jelentőséggel bírt, hogy egyharmaduk (24 személy) 40 év alatti volt, akik elsősorban nehezen hozzáférhető írásai alapján ismerték meg Bibót. Azt is kiemelendőnek tartom, hogy Bibó ugyan nem kiemelte a megpróbáltatásoktól megviselt szervezetét, és kiszabadulása után is igen sokat dolgozott, de kevésbé járt társaságba, nem vett részt a közéletben, nem gyűjtött maga köré tanítványokat – mert senkit sem akart politikailag kompromittálni –, mégis egyre több híve lett.²⁷ A hatalom szempontjából érthető volt a riadalom, hogy a rendszer elutasításában egymásra találtak az „urbánusok” és a „népiek”, ráadásul addig bajt nem okozó értelmiségieket is bevonva, s a közös nevezőjük 1956 volt. Az MSZMP KB számára készült ún. Kornidesz–Knopp-jelentés elszörnyedve állapítja meg, hogy „A kötet ellenzéki szerzői 1956-ot forradalomként, »egy önérzetében mélyen megbántott nép elemi erejű felkeléseként« rehabilitálják. 1956-ban szerintük kísérlet történt az 1948 előtti állapot, a demokratikus intézmények és a többpártrendszer visszaállítására, a jogfolytonosság megteremtésére. E demokratikus kísérletet a szovjet csapatok vérbefojtották: intervenciójuk következménye a Kádár-kormányzat, amely ily módon az illegitim hatalomgyakorlás folytatása csupán. Időközben a Szovjetunió külpolitikája nem változott, nagyhatalmi, hegemonikus törekvései céljára a sztálini korszak óta változatlanul kihasznál minden lehetőséget.”²⁸ A Donáth Ferenc írásán alapuló, tankönyvbe kínálkozó, pontos összefoglalás vajon hány párttag olvasóját gondolkoztatta el? A pártvezetés konklúziója is sokat elárul: a fő feladat „a kötetben szerepet vállaló különböző indíttatású és szándékú szerzők megosztása”.²⁹

Bibóhoz is kapcsolható az a tényező, amely ugyancsak összehozta a szamizdatos ellenzéket a rendszer hagyományos, polgári beállítottságú, lappangó ellenzékével: a határon túl romló anyagi és politikai körülmények között élő magyar kisebbségi közösségek

²⁶ „Kenedi János az *Emlékkönyv* »páratlan kísérletének« jelentőségét abban látja, hogy általa »megindult az összeszoktatási folyamat a pártállam megosztási taktikája által széttagolt csoportok között. Donáth Ferenc politikai tehetségének köszönhető az a felismerés, miszerint egyedül Bibó realpolitikai érzeke és társadalomfilozófiai gondolatai köré rendezhető el az a demokratikus minimum, amely még összefoghatja a népiesek és urbánusok, antimarxisták és revizionisták, az establishmenthez tartozó tudósok és foglalkoztatási tilalom alatt álló gondolkodók csoportját«...” CSIZMADIA: *A szamizdat szubkultúrája*. (Csizmadia maga is fontos megállapításokat tesz az *Emlékkönyv*vel kapcsolatban.)

²⁷ Személyes emlékem: noha önhibámból, a határidő lekésése miatt nem szerepeltem az *Emlékkönyv* szerzői között, de családi és baráti szálak révén Bibó megtisztelt azzal, hogy dedikálta Angliában megjelent *The Paralysis of International Institutions and the Remedies* (Harvester Press, Sussex, 1976) c. könyvét. A politikailag sokkal kényesebb *Harmadik út* címűt azonban azzal adta vissza, hogy még bajom lehet belőle, ha egy házkutatáson megtalálják nálam az ő ajánlásával.

²⁸ Az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály Tájékoztató Jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a Bibó–Emlékkönyvről (1981), a birtokomban lévő példány 3. oldalán. Közzölte CSIZMADIA: *A magyar demokratikus ellenzék*, 105–119. Vö. MURÁNYI Gábor: *A (Huszár–)Knopp–Kornidesz-jelentés*, Élet és Irodalom 2005. október 21.

²⁹ CSIZMADIA: *A szamizdat szubkultúrája*.

ügye. A következő évek első és második nyilvánosságában a három téma: az aktuális politikai viszonyok bírálata, 1956 elhallgatott igazságai és a határontúli magyarokra nehezedő és növekvő nyomás szinte elválaszthatatlanul jelent meg.

'56 vetése beérik³⁰

A forradalom évfordulói (1976, 1981, 1986) kitűnő alkalmat jelentettek megemlékezésekre, konferenciákra és kiadványok megjelentetésére, a nyugati sajtó – és a hazai hatóságok – figyelmének felkeltésére. Valóságos szenzáció volt Nagy Gáspár 1956-ra és Nagy Imréék meggyilkolására utaló verse (*Öröknyár – Elmúltam 9 éves*), amely az Új Forrás 1984. októberi számában jelent meg, és a lap betiltásához, a szerző állásvesztéséhez vezetett. Noha a másológépek használata akkoriban még szigorúan ellenőrzött volt, a vers másolatokban (írógéppel vagy kézírással, indigóval másolva) széles körben elterjedt.

1985. júniusában 45 ismert író és ellenzéki a monori kempingben vitatta meg az ország súlyos politikai és társadalmi problémáit. Itt személyesen találkoztak a marxizmusból kiábrándult értelmiségiek, mint Donáth, Vásárhelyi, Bence és Kis, valamint a hazai „szocializmus”-ból kiábrándult népi gyökerű írók, mint Csoóri, Csurka és Csengey az 1956-os szerepe miatt börtönbüntetést szenvedett Litván Györggyel és Vásárhelyi Miklóssal, valamint „befutott” értelmiségiekkel, mint Antal László, Benda Kálmán, Levendel László, Réz Pál, Szűcs Jenő, Tardos Márton és Vekerdi László. Sem Monoron, sem az októberben a budapesti európai Kulturális Fórum kapcsán szervezett ellenfórumon, de még az 1987. szeptember 27-én Lakiteleken Lezsák Sándorék kertjében felállított sátorban közel 181 résztvevővel lezajlott ellenzéki szellemű tanácskozáson sem esett sok szó 1956-ról, mert a vita az aktuális helyzetről és „a magyarság esélyei”-ről szólt, de a forradalom harmincadik évfordulója nagy visszahangot váltott ki az országon belül és kívül is. Itthon sokan azt várták, hogy változni, enyhülni fog a hivatalos megítélés, de ennek inkább az ellenkezője jellemezte a médiában levezényelt kampányt. A 30. évfordulóra én írtam – álnéven – a Bécsi Napló vezércikkét. Ebben rámutattam, miért alaptalan a '67-eshez hasonlító kiegyezésnek nevezni a Kádár-féle konszolidációt: míg 1867 nyilvánosan elégtételt adott 1848 elveinek és szereplőinek, „az 1956-os törvényes magyar kormány kivégzett tagjai továbbra is jeltelen sírban nyugszanak, a hivatalos propaganda hosszu hallgatás után az elmúlt öt évben ismét hangsúlyozottan ellenforradalomról beszél, sőt az ennek nyugati előkészítéséről szóló gyermekes meséket is föllevenítette. Ez a hazai hangos újkonzervatív 56-kép cáfolja a rendszernek ön maga által hirdetett hírét a nemzeti megbékélésről, a társadalmi konszenzusról. A magyar társadalom emlékező részében undort és rossz előérzetet kelt, s nagyban gátolja a nyugaton élő magyarsággal folytatott további dialógust és kapcsolatépítést.” Írásom végén szorgalmaztam, hogy a hazai vezetés lépjen át ön maga árnyékán, és változtassa meg an-

³⁰ Az 1970-es évektől kibontakozó ellenzéki jellegű mozgalmak tömör áttekintését adja ROMSICS Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*, Rubikon, Budapest, 2003, 23–37; de ebben nem emeli ki 1956 kulcsszerepét. Ezen első szintézis kritikus elemzése: GRÓH Gáspár: „*Volt egyszer egy rendszer...*”, Bárka 2005/2.

nak a hivatalos megítélését, amikor „a soha még ilyen egységet nem mutató magyar nép, munkások, katonák, diákok próbáltak egy szabadabb, demokratikus és szociális Magyarországot teremteni a történelmünk legszebb, legtisztább, legfelemelőbb fejezetét alkotó forradalomban”.³¹ Külföldön azért is övezte nagy figyelem ezt az évfordulót, mert ekkorra Magyarország vált a szovjet blokk legígéretesebb, legszabadabb államává, és a világ kíváncsian figyelte, hová vezet mindez.

Nem feladata e tanulmánynak annak bemutatása, mi és hogyan vezetett a Monorban összetetalákozott kétféle ellenzék eltávolodásához, külön pártalapításához, majd a szembenálláshoz. Amikor a fokozatosan itthon is elterjedő szóhasználat szerint a „demokratikus ellenzék”, az egykori szamizdatosok 1988 tavaszán megalakították a Szabad Kezdeményezések Hálózatát, már nyilvánosan működött egy sereg erősen kritikus hangvételű kör, klub, társaság és független szakszervezet, sőt egy független ifjúsági politikai szövetség, a Fidesz is. Ekkoriban jött létre a Történelmi Igazságtétel Bizottság azzal a céllal, hogy a forradalom harminc éve kivégzett mártírjai megkapják a méltó végtisztességet, valamint a jogi és politikai rehabilitációt. E testületben, csakúgy, mint a Hálózatból 1988. november 13-án megalakult pártszerű Szabad Demokraták Szövetségének vezetői, „szóvivői” között ott volt a forradalomban aktív szerepet vitt Vásárhelyi Miklós (Nagy Imre sajtófőnöke) és Litván György, az ugyancsak börtönviselt Göncz Árpád és Mécs Imre. Az SZDSZ *Elvi nyilatkozata* az elődök sorában (Széchenyi, Kossuth, Eötvös, Jászi, Kéthly, Bibó stb.) említette az 1953–56 közötti pártellenzékét, „amely szembe szállt a sztálinizmussal, és pártja parancsánál többre tartotta a nép akaratát”, valamint Nagy Imrét. Célként jelölték meg 1956 programjából a többpártrendszer, az öngazdást, a függetlenséget és a semlegességet, a munkásság valódi érdekvédelmét.

A második lakiteleki találkozón, 1988. szeptember 3-án megalakult Magyar Demokrata Fórum is a forradalom talaján állt, az akkori célok megvalósítását akarta. Az 1988-as 2–300 alapító tag között ugyan nem voltak olyan prominens politikai elítéltek, mint az SZDSZ-ben, de az MDF első húszezer tagja – élén Antall Józseffel – és 1990-es koalíciós partnerei közül igen sokan vállaltak annak idején szerepet, vezető funkciót az '56-os forradalmi bizottságokban.

Nagy Imre és mártírtársai húsz évvel ezelőtti ünnepélyes temetése a rendszerváltozás három csoportjának, a szamizdatosok, a lakitelekiek és az MSZMP Pozsgay és Németh Miklós vezette reformerei közös eredménye, utolsó találkozása volt. E csoportok azóta szétváltak és fölbomlottak, de találkozásuk nélkül aligha történt volna meg a történelmet alakító fordulat. Nem tudom, hogy 1956 körül mikor fognak megnyugodni a kedélyek. De abban bizonyos vagyok, hogy amikor már a személyes résztvevők és tanúk eltávoznak, 1956 fénye nem halványulni fog, ellenkezőleg, forradalmunk akkor fogja igazán és véglegesen elfoglalni méltó helyét a nemzeti panteonban és a világtörténelemben.³²

³¹ KÁKAY Aranyos: *Forradalom és kiegyezés?*, Bécsi Napló 1986/6. (november–december), 1.

³² Ellentétben a közvélekedéssel, efelé tett lépésnek értékelem az 50. évfordulót, annak minden sajnálatos és méltatlan megnyilvánulása ellenére. Erről szolt írásom: *A háromszor győztes magyar forradalom*, Heti Válasz 2006. december 14.